

'De ministertafel te 's Hage', gravure van E. Vermorcken naar een tekening van J.M. Schmidt Crans in: *Nederlandsch Magazijn* 1860, no. 48, 377. (KB Den Haag.)

Sinds wanneer zit men links en rechts in de Tweede Kamer?

Een raadselachtig probleem*

J.H. VON SANTEN

In oktober 1860 verscheen in het *Nederlandsch Magazijn* een impressie van de Tweede Kamer van de hand van A. Ising, Kamerstenograaf en redacteur van het blad.¹ De afbeeldingen van de vergaderzaal en de ministerstafel zijn waarschijnlijk de vroegst bekende. Achter de groene tafel zien we het kabinet-Van Hall (1860-1861): staande met snuifdoos F.A. van Hall zelf, aan zijn rechterhand (met kalend voorhoofd) de minister van Koloniën J.J. Rochussen, en schrijvend de minister van Marine J.S. Lotsy. Op de achtergrond zijn enkele Kamerleden te herkennen: de hoekige gestalte van J.R. Thorbecke, naast hem (met bril) de bekende Indische opposant W.R. baron van Hoëvell en op de achtergrond de oud-minister J.P.P. baron van Zuylen van Nijvelt. Er is echter iets vreemds aan de hand: de liberale oppositie zit hier rechts. En dat terwijl Ising wist dat Thorbecke in werkelijkheid links gezeten was. Dat brengt mij op de vraag: sinds wanneer zat men in de Nederlandse Kamer eigenlijk links en rechts? Van Engeland, Frankrijk en Pruisen is precies bekend wanneer dat is gebeurd, maar voor Nederland is die vraag niet te beantwoorden, ja het lijkt zelfs of zij nooit echt gesteld is. De deskundigen die ik in 1993 de kwestie voorlegde, de oud-hoogleraar parlementaire geschiedenis N. Cramer, de Groningse historicus C.A. Tamse en de staatsrechtgeleerde D.J. Elzinga, moesten alle drie het antwoord schuldig blijven. (Tamse had wel ooit plattegrondjes van de Tweede Kamer gezien, maar had die uitgeleend aan een student en dus nooit teruggekregen.) Hoe hebben zich een linker- en een rechterzijde gevormd? Hoe was het met de zaalinrichting en de zitplaatsen gesteld? Mocht men gaan zitten waar men wilde? Zaten geestverwanten bij elkaar? Wanneer is 'rechts' confessioneel gaan betekenen? Ik zal een poging wagen die vragen te beantwoorden en beargumenteren waarom waarschijnlijk de jaren 1866-1868 het keerpunt zijn geweest.

Uit de literatuur wordt men over het probleem niet veel wijzer. Doorgaans worden linker- en rechterzijde gekoppeld aan de jaren 1880 (of nog later: 1889-1913/17) toen er twee duidelijke blokken bestonden die elkaar onge-

* Bewerking van twee lezingen uit 1996 en 1999.

veer in evenwicht hielden en afwisselend aan de regering waren, zodat de situatie op die in Engeland leek.² Links en rechts, dat zijn de liberalen tegenover de confessionele coalitie. Bij Van Raalte en Daalder zijn linkerzijde en rechterzijde een *gevolg* van de schoolstrijd en de Coalitie van 1883. Soms wordt de rechterzijde terloops wat vroeger gesitueerd, bijvoorbeeld in 1874.³ C.W. de Vries stelt kortweg dat in 1878 de rechterzijde de uitdrukking 'kerkelijke partijen' verving. Kossmann spreekt in 1878 van de rechte oppositie (Kuyper) en ziet na 1878 kabinetten van rechtse signatuur, maar situeert de principiële tegenstelling tussen linkerzijde en rechterzijde in staats- en maatschappijopvatting in de jaren 1880/1890. Te Velde brengt rechter- en linkerzijde pas ter sprake bij de kiesrechtstrijd van 1894 om uit te leggen dat in Nederland 'rechts' niet behoudend betekent, maar confessioneel. De fysieke kant van linker- en rechterzijde blijft doorgaans buiten beschouwing. Elzinga en Wisse menen dat de zitplaatsenverdeling circa 1875 tot stand moet zijn gekomen omdat zij dan bij parlementaire kroniekschrijvers wordt aangetroffen. De enige die wat dieper op de kwestie ingaat is Tamse. Hij constateert dat aan het einde van de jaren 1870 de politieke richting aan de zitplaatsen was af te lezen en ziet dat als een toespitsing van al eerder (circa 1861) begonnen blokvorming, maar onthult niet hoe die in zijn werk ging.⁴

Partijvorming

Zitten naar politieke kleur heeft te maken met partij- en fractievorming. Waren er partijen en hoe zag de partijindeling eruit? Op dat punt zijn nogal wat misvattingen in omloop. Zo is wel beweerd dat de Kamerleden politiek niet of nauwelijks te traceren zouden zijn omdat de politieke scheidslijnen tussen liberaal en conservatief zo vaag waren. De tijdgenoten wisten echter heel goed wie bij wie hoorden en ook voor ons is dat best te achterhalen als men er wat moeite voor doet. Er bestond wel een grote middengroep, de conservatief-liberalen, en die moest natuurlijk eerst verdwijnen voordat men in blokken links en rechts kon gaan zitten. Ook de vaststelling dat de partijvorming in Nederland zo traag verliep, ja dat er voor 1879 eigenlijk helemaal geen partijen waren, helpt ons weinig verder. Het is maar wat men onder partijen verstaat. Duitse historici onderscheidten *Gesinnungsparteien* van *Organisationsparteien* en hebben erop gewezen dat de open, vrije organisatievorm voorafging aan de formele ledenpartij. Ook in Nederland werd er heel wat gepolitiseerd achter niet-politieke façades van congressen, genootschappen en verenigingen. Politiserende kranten fungeerden vóór 1848 als een soort protopartijen. Zolang de losse organisatievorm voldeed zou het anachronistisch zijn om van de liberalen een moderne geïnstitutionaliseerde partijorganisatie te verlangen.

De eenzijdige nadruk op de (nooit echt aangetoonde) liberale afkeer van partijvorming doet vergeten dat het juist de liberalen waren die begonnen zijn zich te organiseren: eerst in de Amstelsociëteit (1846-1851) en

vervolgens in de Vereeniging van Constitutionelen (1854-1856).⁵ Ook Thorbeckes veronderstelde aversie tegen partijen is maar een deel van het verhaal. Met evenveel recht zou men hem na 1853 een echte partijman kunnen noemen (dat werd hem ook verweten) die zich intensief met het verkiezingswerk bemoeide en die in 1869 de hoofdredacteur van *Het Vaderland* voorhield dat kranten in de eerste plaats partijorganen moesten zijn.⁶ Even misleidend is de suggestie dat het politieke leven niets te betekenen had en de kiesverenigingen voor 1870 geen politiek karakter droegen, evenmin als de gemeentepolitiek. Juist op lokaal niveau werd er in de jaren 1850 al flink gepolitiseerd. Deze bezwaren gelden zeker de conciliante voorstelling alsof in Nederland ongeveer iedereen liberaal was. Het terug-projecteren van het liberale overwicht geeft een scheef beeld. De liberalen beheersten wel het 'publieke debat', maar er bestond geen homogene 'liberale burgerij' en de liberalen bezaten ook niet meteen na 1848 alle machtsposities; integendeel, de zittende elites waren niet van plan die voetstoots op te geven. Lange tijd waren de liberalen een minderheid, in de Kamer afhankelijk van steun van de katholieken. Slechts in de helft van de periode 1849-1901 zijn er zuiver liberale kabinetten geweest. Er viel heel wat strijd te voeren en er was vaak alle reden zich aaneen te sluiten.

Links en rechts

Voor het inrichten van een parlementaire vergaderzaal zijn er grofweg twee mogelijkheden. Het Britse model met twee blokken, passend bij een tweepartijstelsel, en het Franse halfcirkelvormige model dat hoort bij een meerpartijstelsel.⁷ De Franse amfitheatervorm is de meest gangbare. Nederland is een van de weinige landen die met beide vormen ervaring hebben. Het Britse model is nauw verbonden met de groei van het kabinet-systeem en het tweepartijstelsel; de regering is onderdeel van de parlementaire meerderheid. Het parlement was tot 1834 gevestigd in een kapel van Westminster Palace en de religieuze inrichting van de zaal is altijd behouden: de koorbanken links en rechts waren bepalend voor de indeling. Er is zelfs betoogd dat de zaalopstelling het tweepartijstelsel in de hand heeft gewerkt en niet omgekeerd.⁸ Hoe dan ook, de zaalinrichting versterkte de partijdiscipline: een lid van de regeringspartij dat wil tegenstemmen moet oversteken naar de oppositie ('crossing the floor'). De leden hebben geen eigen vaste zitplaats, met uitzondering van de *front benches* van de regering en de oppositie, die permanent zijn gereserveerd. Wanneer de leden systematisch links en rechts zijn gaan zitten is precies bekend. Sinds 1733 bestaat de gewoonte dat de regeringspartij rechts van de Speaker zit, waar vanouds de banken voor de ministers waren, en de 'minority', van dan af de 'Opposition' genoemd, links.⁹ Sprekers gingen hun tegenstanders aanduiden als 'the gentlemen over the way'. Met ideologie had dit nog niet veel te maken: als Labour regeringspartij is, zitten de linkse afgevaardigden rechts.

De ideologische tegenstelling links-rechts gaat, zoals bekend, terug op de Franse Revolutie. In de Staten-Generaal die in mei 1789 bijeenkwamen in Versailles zat rechts van de troon de clerus, links de adel en *en face* de Derde Stand.¹⁰ Nadat de laatste zich had uitgeroepen tot Nationale Vergadering kreeg de zaal een elliptische amfitheatervorm, die gehandhaafd bleef toen men in oktober 1789 naar Parijs verhuisde. Traditioneel wordt de ontstaansdatum van Links en Rechts gesteld op 28 augustus 1789 na de discussie in de Constituante over het koninklijk veto: de voorstanders gingen van toen af rechts van de voorzitter zitten, hun tegenstanders links. Dat had een belangrijk praktisch voordeel, want zo was het gemakkelijker stemmen te tellen bij zitten en opstaan.¹¹ Rechts werd toen vanwege de vele geestelijken aangeduid als 'les noirs' of 'côté noir'. Wie gehecht was aan godsdienst en koning zat rechts. De 'geavanceerden' zaten vanaf september links. In 1790 was het gewoon te spreken van *côté gauche* en *côté droit*. Toen in 1793 de Conventie een nieuwe zaal kreeg in de vorm van een amfitheater of halve cirkel was definitief het modelparlement tot stand gekomen. Sprekers stonden niet langer met het gezicht naar de voorzitter en iedereen kon nu de voorzitter en de spreker goed zien en verstaan; de reglementen van de vergaderingen bevatten overigens geen bepalingen over de zitplaatsen.

De Franse Revolutie betekende echter een valse start, want met de Terreur en de zuiveringen van 1793 is de rechterzijde letterlijk verdwenen. De werkelijke geboorte van Links en Rechts moet dan ook in de Franse Restauratie (1815-1830) worden gesitueerd, vooral door toedoen van de ultraroyalisten. De ultra-meerderheid in de Franse Kamer ging toen rechts zitten, de gematigde *Constitutionnels* in het centrum (als politieke term een volledig nieuw begrip!) en de liberale oppositie links. Meteen al in 1815 verschenen er gedrukte *tableaux* of plattegronden met de zitplaatsen van de afgevaardigden.¹² In het politieke vocabulaire werden nu *côté droit/gauche* en *la droite/gauche* door elkaar gebruikt, vaak in de combinatie *l'extrême gauche/droite*. Het adjectief *droit* werd tot substantief *la droite* en de zitplaats ging de partijnaam overvleugelen, al kon het jaren duren voordat de nieuwe politieke termen in het woordenboek kwamen.

Dit Franse begrippenapparaat drong ook in Nederland door, nog lang in het Frans, maar allengs ook in vertaling. Zo sprak het liberale Kamerlid L.C. Luzac in 1836 van 'de bancs de la gauche'. Willem de Clercq vergeleek G. Groen van Prinsterer in 1840 met de *côté droit* van 1789. Tijdens de grondwetsherziening van dat jaar prees het Kamerlid M.C. Bichon van IJsselmonde zich gelukkig dat in Nederland 'in de vergaderingen geen regter- of linkerzijde, geen *radicalen* of *conservativen*, geen *Whigs* en *Tories*, geen *exaltados* en *serviles*, en welke andere partijen onder zoo vele verschillende namen in andere landen tegen elkander overstaan, gevonden worden'. S. Vissering constateerde in 1846 in *De Gids* (I, 170) dat in Nederland nog geen echte politieke partijen bestonden: 'Wij hebben in onze Kamers noch regter-, noch linkerzijde, noch *juste milieu*.' In 1868 noemde minister

J. Heemskerk Az. het liberale Kamerlid P. Blussé van Oud-Alblas 'een staatsman van den *extrême gauche*'. Nog in de jaren 1880 duidde A. Kuyper de vleugels in de Antirevolutionaire Partij aan als de *droite* en de *gauche*. In Nederlandse woordenboeken duiken de termen links en rechts in hun politieke betekenis overigens eerst heel laat op; ik vond ze pas in de Winkler Prins van 1884-1888.¹³

Over het Duitse parlementarisme zijn we heel wat beter ingelicht dan over Nederland.¹⁴ Voor 1848 hadden de Duitse parlementen weinig bevoegdheden. Ze mochten niet hun eigen reglement van orde opstellen en er was geen vrije keuze van zitplaatsen, om fractievorming te beletten. In Saksen en Beieren werd voor 1848 geloot, in Württemberg ging de plaatstoewijzing naar anciënniteit en alleen in Baden was de *Sitzordnung* vrij. Daar was ook de fractievorming het verst ontwikkeld. Na de verkiezingen van 1843 gingen in de nieuwe Landdag de liberalen bij elkaar zitten: een stap zonder precedent. Pas in het Frankforter Parlement van 1848 vinden we echte clubs en fracties met statuten en leden, genoemd naar het lokaal waar ze bijeenkwamen; zo was er de centrum-rechtse Casino-partij, het linkse Deutscher Hof en het rechtse Café Milani. In het Pruisische Huis van Afgevaardigden waren na 1848 eerst twee blokken met een gang ertussen, aan het ene eind de voorzitter, aan het andere de ministerstafel, dus ongeveer zoals in Den Haag. Meteen na opening in 1848 werd dat al veranderd, omdat een deel van de afgevaardigden links noch rechts wilde zitten. Er kwamen nu ook plaatsen tegenover de voorzitter zodat men een Centrum kon vormen. Na de verkiezingen van 1858 gingen in navolging van het Engelse gebruik de regeringspartijen rechts zitten en de oppositie links. Er waren toen ten minste negen fracties, maar de stemdiscipline liep erg uiteen. Probleem was bij veel afgevaardigden 'dat men wel weet aan welke kant zij zitten, maar niet aan welke kant zij staan', aldus het satirische tijdschrift *Kladderadatsch*.¹⁴

Fractievorming

Hoe waren nu de zitplaatsen in Nederland geregeld? Vóór 1848 werd de Tweede Kamer door de Provinciale Staten gekozen. Zat men ook per provincie bij elkaar? Op 2 mei 1814 werden de leden van Staten-Generaal provinciegewijs beëdigd en namen in diezelfde volgorde plaats in de vergaderzaal. Het Reglement van Orde zegt echter niets over zitplaatsen, behalve dat een nieuw lid door de griffier wordt binnengeleid en de voor hem bestemde plaats krijgt aangewezen (art. 8). Dit artikel was letterlijk overgenomen uit het Reglement van Orde van het Wetgevend Lichaam van het Koninkrijk Holland.¹⁶ Van de Nationale Vergadering van 1796 weten we wel precies hoe het ging. De volksvertegenwoordigers moesten toen een nummer trekken uit een bus en volgens dat nummer plaats nemen; daarmee was tevens de stemlijst voor de eerste veertien dagen vastgesteld. Na twee weken werd de procedure herhaald. Deze bepaling diende om partijchap tegen te

gaan en is waarschijnlijk ontleend aan de Franse grondwet van 1795.¹⁷ Het Reglement van Orde voor de Tweede Kamer van 1815 bevat wel een bepaling over zitplaatsen (art. 2): 'Bij den aanvang van elke vergadering ligt ter tafel van den Griffier een lijst, waarop ieder der aankomende leden zijn naam teekent en vervolgens zijne *plaats neemt waar hij goed vindt*.'¹⁸ Er staat 'vergadering' en niet 'zitting'; houdt dat in dat men geen vaste plaats had, maar elke keer kon gaan zitten waar men wilde, als in de bioscoop? De latere (herziene) reglementen schrijven wel voor dat men zich moet aanmelden voor de lijst van sprekers, maar zwijgen vreemd genoeg over de zitplaatsen. Zij bepalen alleen dat leden 'vanaf hun gewone zitplaats' spreken en wel staande (art. 47). De Kamer is voortdurend bezig met herziening van haar reglement, maar het gaat daarbij nooit over zitplaatsen, enkel over bevoegdheden en procedures. Het blijft dus gissen hoe het toeging. Waren er wel of geen vaste plaatsen? Zat men volgens enig systeem? Als Luzac (Zuid-Holland) in 1836 spreekt van 'de bancs de la gauche, vanwaar mijn vriend Van Nes, mijn naaste buurman, zoo onbillijk is weggejaagd', kan dat ook overdrachtelijk bedoeld zijn. In december 1844 noemt J.M. de Kempenaer (Gelderland) Luzac zijn 'onvolprezen buurman op de pijnbank der Tweede Kamer'. Kennelijk zat men niet per provincie, maar zaten geestverwanten bij elkaar? De Britse gezant Lord Napier meldde in 1860 categorisch dat de afgevaardigden aan beide kanten zaten, zonder partij-indeling.¹⁹

Dat neemt niet weg dat er wel degelijk fractievorming gaande was. Kamerfracties zijn pas geleidelijk erkend.²⁰ Het Reglement van Orde van 1953 vermeldt voor het eerst fracties met de term 'politieke groeperingen'. Pas in 1966 is expliciet sprake van fracties; het presidium kan zitplaatsen aan fracties toewijzen. De facto bestonden fracties al langer en de fractievorming liep min of meer parallel met de partijvorming. Al vóór 1848 zijn er groepen in de Kamer te onderscheiden. Zo beraadslagen in 1844 ruim twintig Kamerleden over een voorstel tot grondwetsherziening. In maart 1848 vergaderen liberalen, middenpartij en conservatieven afzonderlijk. Na 1848 komt de thorbeckiaanse Kamerclub bijeen ten huize van S.H. Anemaet of in het logement De Twee Steden. De Groningse afgevaardigde J.F. Zijlker vermeldt een diner in de Doelen op 22 maart 1849 'met oogmerk van aansluiting om een linkerzijde (!) te formeeren'. De 'Club' telde in dat jaar 26 tot 30 leden. In 1855 was er vooroverleg bij Anemaet voor de verkiezing van de Kamervoorzitter; zijn lijstje bevat 28 namen (zeventien liberalen en elf katholieken). Tegenstanders achtten dergelijke bijeenkomsten 'onbehoorlijk' en tegen de geest der grondwet.²¹ Toen in de zomer van 1879 de formateurs E.J.J.B. Cremers en I.D. Fransen van de Putte de liberale fractie via de griffie bijeenriepen in de vergaderzaal van de Tweede Kamer leidde dat tot felle protesten, maar in de jaren 1890 waren reguliere vergaderingen in het Kamergebouw een feit geworden en vanaf 1900 raadpleegt het staatshoofd de fractievoorzitters bij kabinetsformaties. De fracties zijn dan volledig geïntegreerd in het parlementaire functioneren.²²

De zaalindeling

Van de zaalindelingen is geen archief bijgehouden. De zaalopstelling moet bovendien vaak zijn gewijzigd.²³ De Nationale Vergadering van 1796 kende in U-vorm geplaatste banken en die opstelling zou na 1815 opnieuw zijn toegepast. De indeling in twee blokken moet bij de verbouwing in 1859 tot stand zijn gekomen toen een perstribune werd ingericht. De U-opstelling is te zien op de unieke plattegrond van de Dubbele Kamer van 1840 (afgebeeld op p. 116-117); daar blijkt ook dat men niet stelselmatig per provincie bijeen zat.²⁴ Er zitten wel drie Groningers naast elkaar in een bank (R.T. Mees, H. de Ranitz en J. Gockinga), maar de andere vijf (H.O. Feith, H. Hagenouw Brongers, O. van Swinderen van Rensuma, H.A. Spandaw en C. Star Busman) zitten verspreid aan de overkant. Er is een bank met Amsterdammers (G. Clifford, A. Willink, J. Corver Hooft en D. Hooft), maar Thorbecke zit in een bank met twee Friezen (L.G. graaf van Limburg Stirum en M.P.D. baron van Sytzama).²⁵

Ook in de archieven van de Huishoudelijke Commissie en van de Griffie is de oplossing niet te vinden.²⁶ De notulen van de commissie zijn summieriende besluitenlijstjes in telegramstijl. In 1850 zijn er allerlei ideeën over verbeteringen van de vergaderzaal. C.M. Storm van 's Gravesande heeft bezwaren tegen een langwerpige zaal en prefereert blijkbaar het Franse model. Dat komt ook aan de orde bij het plan voor een nieuw Paleis van de Staten-Generaal in 1863, een initiatief van Willem III, om voor het 'grondwettig verbond tusschen Ons Stamhuis en het Nederlandsche volk sedert 1813 een blijvend teeken te doen oprigten'. Het politieke geharrewar rond het beoogde Paleis der Natie en de gang van zaken rond de internationale prijsvraag kunnen hier buiten beschouwing blijven.²⁷ Bij gebrek aan kwaliteit werd geen enkel ingezonden ontwerp bekroond en met het aftreden van Thorbecke in 1866 verviel het hele plan. Van belang is dat het Kamerlid W. Wintgens uitdrukkelijk de vorm van de vergaderzaal aan de orde stelde: 'Wil men een hémicycle ofwel een langwerpig vierkant, gelijk deze zaal?' Men moest niet te veel naar het buitenland kijken, maar aansluiten bij de Nederlandse parlementaire zeden en gebruiken. Thorbecke zelf had geen voorkeur:

Dat de vorm van de groote zaal niet bepaald is, komt mij goed voor. Wij zullen in de onderscheidene plannen, onderscheidene vormen ontmoeten en den besten kunnen kiezen.²⁸

Parlementaire chroniqueurs

De archieven van de Tweede Kamer helpen ons dus niet veel verder. Wel zijn er wat schaarse memoires van Kamerleden en vanaf 1869 verschijnt bovendien het genre van de 'parlementaire portretten'. De Tielse kantonrechter A.W. Engelen, die van 1849 tot 1853 zitting had, herinnerde zich

hoe Groens geestverwanten A. baron Mackay en W. baron van Lynden voortdurend hun plaats naast de meester innamen. Toen Groen zelf een keer zijn gewone zitplaats had verlaten voor een andere vlak bij de stenografen, die links van de voorzitter hun tafel hadden, ontkende hij schertsend tot de 'uiterste linkerzijde' te zijn overgegaan. De gangbare onderscheiding van rechter- en linkerzijde werd overigens in die jaren in de Kamer niet in acht genomen, zo deelt de auteur ons mede. De Zeeuwse liberaal D. van Eck was veel langer Kamerlid (1849-1884), maar over de zitplaatsen zegt hij bijna niets. Zijn partijgenoot J.J. van Kerkwijk zit naast de conservatieve katholiek J.A.C.A. van Nispen tot Sevenaer, met achter hen de thorbeckiaan G.M. van der Linden, en Mackay zit aan de 'uiterste regterzijde', maar daarmee houdt het op.²⁹

Ook Sagittarius, achter welk pseudoniem de Groningse hoogleraar en afgevaardigde W.J.A. Jonckbloet zich in 1869 verschool, zegt niet veel over zitplaatsen en duidt ze ook niet als politieke blokken. De liberaal G. Dumbard zit 'op een der voorste banken ter linkerzijde dicht bij de voorzitter', de conservatief C. van Foreest op de 'hoogste banken' (d.w.z. achterin), Jonckbloet op de 'tweede van de middelbanken der linkerzijde op de rechterhoek'.³⁰ Tien jaar later gaat Lavater wel op de zitplaatsen en hun politieke lading in. De Utrechtse afgevaardigde J.N. Bastert zit op de achterste bank rechts ter linkerzijde.

Men ontwaart onmiddellijk dat hij liberaal-conservatief of eigenlijk conservatief-liberaal is... Ofschoon op de linkerbanken gezeten is de heer Bastert een man van het *juste milieu*.

F.H.H. Borret is een voorbeeldige clericaal; hij 'verlaat nooit de banken der rechterzijde'. De linkerzijde, dat zijn de liberalen; rechts zitten de clericalen: de antirevolutionairen en ultramontanen en een enkele conservatief. Nog niet zo lang geleden was dat anders. 'De banken der rechterzijde, eertijds zetel eener machtige legerafdeeling op politiek gebied, met mannen als Rochussen, Van Zuylen, Heemskerk en dergelijken tot aanvoerders, ze worden thans door de verenigde troepen der drie antiliberaal-fractionen ingenomen'.³¹

Bij Castoretpollux (1881) hebben de liberalen of *linkerzijde* de meerderheid boven de niet-liberale of *rechterzijde* en omdat de banken ter linkerzijde geheel zijn bezet, moeten er een paar naar de onbezette plaatsen ter rechterzijde. J. Röell, J.B. van Osenbruggen en M.H. Godefroi. De laatste, Kamerlid sinds 1850, was altijd rechts blijven zitten: zijn plaats 'dagteekent reeds uit de tijd toen Kamerleden nog geen acht sloegen op linker- of rechterzijde'. Dat gold ook voor zijn Friese collega S. Wybenga, die net als Godefroi als conservatief-liberaal was begonnen (in 1855). 'Hij zat al op de banken, toen men nog geen linker- en rechterzijde onderscheidde, en ofschoon hij zich later volbloed-liberaal betoonde, had hij eerst zijne plaats rechts gekozen'.³² In 1888 zijn de rollen omgekeerd: na de verkiezingszege van de confessionele coalitie moest niet alleen Röell zijn bankje rechts weer verla-

ten, maar moesten de liberalen het zelfs verkroppen dat een antiliberaal aan de linkerkant kwam zitten, daar men aan de overzij geen ruimte meer voor hem had. De conservatieven zijn dan vrijwel geheel verdwenen. 'Men hoeft nog geen grijze haren te bezitten om zich te herinneren hoe op de groene bankjes ter rechterzijde, ingesloten door de anti-revolutionairen, rechts, en door de katholieken, links, een klein troepje oudachtige heeren bijeen zat, de laatste bresverdedigers van het Hollandsch konservatisme': F. de Casembroot, R.J. Schimmelpenninck, Wintgens, J.R. Corver Hooft. De rechterzijde is nu geheel bezet door de antirevolutionairen en de katholieken. Alleen Schimmelpenninck zit nog te rechterzijde 'als de eenige vertegenwoordiger van het oud-Hollandsch konservatisme'.³³ Op dat verschil wijst ook Ising in 1892. Rond 1869 stonden de liberalen tegenover de 'toenmalige oppositie, dat is van de partijen die men thans "de rechterzij" noemt': de antirevolutionairen, de half-orthodoxen (W.M. de Brauw en baron Van Zuylen) die zich aansloten aan de koloniale behouders geleid door de oud-ministers Rochussen en P. Mijer, en eindelijk de *malcontenten* of antithorbeckianen zoals J.K. van Goltstein, G. Simons, W.C.M. Begram, B.W.A.E. Sloet tot Oldhuis, en nu en dan ontevreden katholieken. Thans bestaat de rechterzijde vrijwel geheel uit clericalen. Men spreekt inmiddels van 'de Heeren aan de overzijde' (naar het Engelse voorbeeld van 'the gentlemen over the way?').³⁴

De vraag wanneer men nu precies links en rechts is gaan zitten is daarmee nog niet beantwoord. Ising zegt er in zijn herinneringen niets over. Hij vermeldt wel dat de katholieke liberaal L.D. Storm, die in 1859 in de Kamer overleed, naast Thorbecke zat, schuin links achter de ministerstafel. Dat wijst erop dat Thorbecke c.s. al voor 1860 links had plaatsgenomen, zoals Groen rechts. De conservatief Heemskerk, die in 1860 als liberaal was gekozen voor Amsterdam, vertelde later zijn biograaf dat hij weigerde zich bij de partij van Thorbecke aan te sluiten en 'onmiddellijk aan de rechterzijde der Kamer zitting nam en het ministerie Heemstra met al mijn kracht steunde'. Zou rechts toen als ministerieel en links als oppositioneel hebben gegolden? Erg aannemelijk is dat niet, temeer daar een (gematigd) conservatief als de hoogleraar J. de Bosch Kemper het zitten naar partijkleur nog in 1865 nadrukkelijk afkeurde.³⁵

Plattegronden

Toch staan we niet helemaal met lege handen. De *Staatsalmanak voor het Koninkrijk der Nederlanden*, die sinds 1861 verscheen, bevat voor de jaren 1861-1862, 1862-1863 en 1864-1865 zaaloverzichten van de Tweede Kamer met genummerd de zitplaatsen en de namen van de afgevaardigden. Voor zover bekend zijn dit de enige plattegronden uit de negentiende eeuw. De zaalopstelling is zoals we die tot 1992 in het oude Kamergebouw kenden. In 1861-1862 zijn er 72 Kamerleden. Rechts zitten 21 conservatieven en

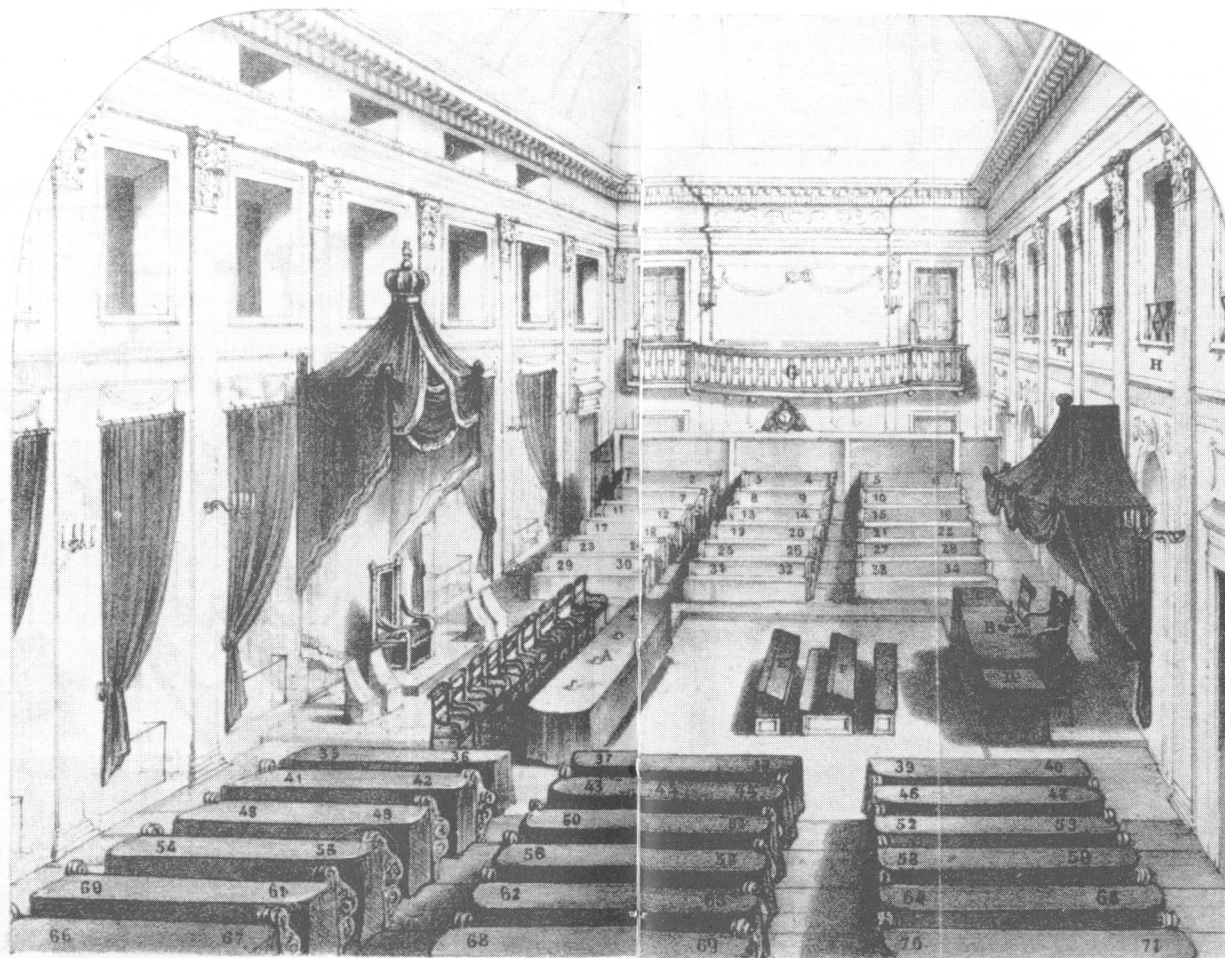
VERGADERZAAL DER TWEEDE KAMER VAN DE STATEN-GENERAAL,

GEZIEN VAN DE OPENBARE TRIBUNE

Zitting 1861—1862.

Van Reenen (Voorzitter).

1. Begram.
2. Nolthenius.
3. Zijlker.
4. Reinders.
5. Mensonides.
6. Van der Veen.
7. Van Zijlten.
8. Cool.
9. Heemskerk Az.
10. Kingma.
11. Lijcklama.
12. Dirks.
13. Slicher van Domburg.
14. Van Lidth de Jende.
15. Westerhoff.
16. Idzerda.
17. Mijer.
18. Wintgens.
19. De Brauw.
20. Wijbenga.
21. De Poorter.
22. De Raadt.
23. Van Asch van Wijck.
24. Van Lijnden.
25. Hoekwater.
26. Kien.
27. Taets van Amerongen.
28. Van Bosse.
29. Schimmelpenninck.
30. Mackaij.
31. Elout van Soeterwoude.
32. Van Heiden Reinestein.
33. Duijmaer van 't Twist.
34. Poortman.
35. Wichers.

36. Van Nispen van Sevenaer.
37. Storm van 's Gravesande.
38. Dullert.
39. Meussen.
40. Hugenholtz.
41. Anemaet.
42. Van der Linden.
43. Van Hoëvell.
44. Heemskerk Bz.
45. Van Heukelom.
46. Hoijne van Papendrecht.
47. Van Eck.
48. Blussé van Oud-Alblas.
49. Thorbecke.
50. Olivier.
51. Van Franck.
52. Gevers Deijnoot.
53. Delprat.
54. Jespers.
55. Van Wintershoven.
56. Beens.
57. Luijben.
58. De Bieberstein.
59. Hoffman.
60. De Lom de Berg.
61. Dommer van Poldersveldt.
62. Betz.
63. Van Voorthuysen.
64. Kerstens.
65. Cornelis.
66. Van Goltstein.
67. Van Foreest.
68. Oomen.
69. Bots.
70. Meijlink.
71. Van Diggelen.

A. Ministers. B. Voorzitter. C. Griffier. D. Commies-Griffier. E. Directeur van het Bijblad. F. Stenographen. G. Gereserveerde Tribune.

H: H. Loges voor het Koninklijk Huis, de Diplomatie, de Eerste Kamer der Staten-Generaal enz.

Plattegrond van de zitplaatsverdeling in de Tweede Kamer, 1861-1862. *Staatsalmanak voor het Koninkrijk der Nederlanden, 1861-1862.*)

conservatief-liberalen en drie antirevolutionairen, maar ook tien liberalen. Drie Groningse liberalen zitten rechts (Zijlker en G. Reinders samen in een bank), maar de vierde liberale Groninger, B. Wichers, zit links vooraan (naast de conservatieve katholiek Van Nispen tot Sevenaer). Van de zes Friese afgevaardigden zitten er vijf rechts, onder wie de twee liberalen M.H. Kingma en W.H. Idzerda. De derde liberaal, de volbloed thorbeckiaan J.T. ter Brugge Hugenholtz, zit daarentegen links. Van de noordelijke afgevaardigden kan men dus zeggen dat ze min of meer regionaal zitten, zij het niet allemaal bij elkaar. Thorbecke duidde in 1860-1861 de Groningers aan als 'liberaal maar beheerst door provinciaal belang'.³⁶

Links zien we zestien liberalen, van wie twaalf in een cluster rond Thorbecke: de kern van de thorbeckiaanse Kamerclub. Links zitten echter ook twee conservatief-liberalen en vijf conservatieven, Van Foreest en Van Goltstein met zijn tweeën helemaal achterin, dus 'uiterst links'. Alle vijftien katholieken, behalve J.H.H. De Poorter (liberaal), zitten links, niet alleen de liberaalgezinde 'papoorthorbeckianen', maar ook de drie conservatieve katholieken A.F.X. Luyben, A.A.J. Meylink en Van Nispen. In dit patroon kwam tot 1865 geen verandering; alleen verhuisde in 1862 de liberaal P.P. van Bosse naar links (tussen de thorbeckianen) en de conservatief-liberale 'middenman' E. van Voorthuysen naar rechts (naast de conservatief Wintgens).

Het 'antirevolutionaire hoekje', waar de literatuur over spreekt, blijkt inderdaad te bestaan: op de voorste banken helemaal rechts. Daar zitten Mackay, H.A.M. van Asch van Wijck, Van Lynden en P.J. Elout van Soeterwoude tussen de conservatieven. In 1862 is Groen van Prinsterer terug in de Kamer, in de bank van Mackay (die benoemd is in de Raad van State) samen met de conservatief Schimmelpenninck. Een iets vroeger plattegrondscheetsje van het Amsterdamse Kamerlid J. Bosscha (1853-1858) biedt interessant vergelijkingsmateriaal.³⁷ Rechts vooraan zitten weer de antirevolutionairen. Links vinden we Thorbecke inderdaad naast Storm en met Van Zuylen achter zich, maar vlak bij zijn politieke tegenstanders Rochussen en Bosscha. In 1861 zijn hun plaatsen ingenomen door Van Hoëvell en Thorbeckes intims N. Olivier. De groepsvorming is in volle gang.

De crisis van 1866-1868

Op 26 november 1869 hield S. van Houten zijn eerste belangrijke rede in de Tweede Kamer. Hij begon met erop te wijzen dat het toeval hem een plaats had aangewezen op de achterste banken ter linkerzijde: 'verwijderd van het centrum der kamer, ben ik echter nog verder af van de zetels welke door de klerikalen en conservatieven zijn ingenomen. Naar Romeinsch gebruik zou ik zeggen; accipio omen' (ik accepteer het voorteken).³⁸ Hoe moeten we dit interpreteren? Van Houten was in februari 1869 bij een tussentijdse verkiezing in de Kamer gekomen in de plaats van J.H. Geert-

sema, die in de Raad van State was benoemd. In 1864 had de Groninger Geertsema nog rechts gezeten; na een kortstondig ministerschap in het kabinet-Fransen van de Putte was hij in 1866 teruggekeerd in de Kamer voor Haarlem. Kennelijk is hij toen of in 1868 (na de Kamerontbinding) links gaan zitten. Dat gold ook voor de liberaal Dumbar die in 1864 rechts zit, maar in 1869 links. Omgekeerd zat Groens zwager M.A.F.H. Hoffman in 1862 links (wonderlijk genoeg naast de Limburgse papothorbeckiaan C.A. baron de Bieberstein Rogalla Zawadsky), maar in 1866 zat hij vooraan rechts in het antirevolutionaire hoekje. Heeft zich tussen 1864 en 1869 de scheiding voltrokken? Dat zou overeenstemmen met wat Ising in 1879 opmerkt in zijn plaatwerk over het Binnenhof:

Sedert de laatste twaalf jaren vestigde zich de gewoonte dat de leden der liberale partij hunne plaats kiezen aan den linkerkant van den Voorzitter, terwijl de overige leden de banken aan zijne rechterzij bezetten. Vroeger plachten de leden door elkander plaats te nemen, onverschillig tot welke richting zij behoorden.³⁹

Twaalf jaar voor 1879, dat is 1867: het crisisministerie-Heemskerk/Van Zuylen van Nijevelt! Heeft dat als katalysator gefungeerd?

De gebeurtenissen zijn bekend. In de jaren na 1860 was de conservatief-liberale middenpartij, die het politieke krachtenveld vanaf 1853 had gedomineerd, door de koloniale kwestie in het conservatieve kamp beland, wat de partijverhoudingen in ieder geval een stuk overzichtelijker maakte. Toen het tweede ministerie-Thorbecke in 1866 uiteenviel liet koning Willem III een conservatief kabinet optreden dat herhaaldelijk in conflict met de Kamer raakte. In september 1866 keurde de Kamer de benoeming af van minister van Koloniën Mijer tot gouverneur-generaal van Indië (de motie-Keuchenius). Kamerontbinding en verkiezingen leverden de regering maar weinig voordeel op en in november 1867 verwierp de Kamer de begroting van Buitenlandse Zaken (38 tegen 36). Na een tweede ontbinding nam de nieuw gekozen Kamer eerst de motie-Blussé aan, waarin de ontbinding werd afgekeurd, en verwierp op 28 april 1868 nogmaals de begroting van Buitenlandse Zaken, waarop het kabinet aftrad.

In een recente dissertatie is er nog eens op gewezen hoezeer tijdens het ministerie-Heemskerk/Van Zuylen de politieke verhoudingen op scherp waren gezet.⁴⁰ Partij- en fractievorming raakten in een stroomversnelling en zowel kiezers als Kamerleden moesten kleur bekennen. *Gids*-commentator J.T. Buys had in 1869 al gesproken van 'een politieke storm' die over het land was heengegaan en waarbij de partijen scherper dan ooit tegenover elkaar hadden gestaan: de liberalen tegenover een antiliberaal coalitie van conservatieven, antirevolutionairen en ultramontanen.⁴¹ De militair historicus Bevaart heeft onderstreept hoe een 'monarcho-militair complex' van koning, hofcamarilla en het militaire establishment, samen met koloniale oudgasten en conservatieve politici een beslissende strijd met de liberalen is aangegaan die ook verkeerd had kunnen aflopen.⁴² Van Houten herin-

nerde zich hoe 'het gehele toen levende geslacht van liberalen steeds had geleefd onder de dreiging van gezagsherneming van de zijde der Kroon' en hoe verontrust zij waren doordat Heemskerk maar met één stem meerderheid was verslagen. Speelde de Nederlandse 'Jonkerpartij' niet dezelfde rol als in Pruisen? Nog in 1871 vreesde Geertsema dat het 'aan een krachtig conservatief man ongetwijfeld [zou] lukken de Nederlandsche liberalen het hoofd te doen buigen, evenals Bismarck dat de Duitsche liberalen wist te doen'. De Utrechtse hoogleraar C.W. Opzoomer herinnerde er later aan hoe onzeker de liberale partij in 1867 was of ze ooit weer aan het roer zou komen. 'Tegen velen harer leden, zoo duchtte men, zouden maatregelen van vervolging, van geweld worden gebruikt.'⁴³ Deze atmosfeer heeft de onderlinge aaneensluiting sterk bevorderd. Hebben zich toen definitief een linker- en een rechterzijde gevormd? Daarvoor moest in elk geval het politieke midden verdwijnen.

Een analyse van vier belangrijke stemmingen onder het 'ontbindingsministerie' laat zien hoezeer de verhoudingen waren gepolariseerd en hoezeer langs partijlijnen werd gestemd, wat ook door De Jong is opgemerkt. Beide blokken hielden elkaar ongeveer in evenwicht. Ook blijkt dat niet alle conservatief-liberalen in het conservatieve kamp zijn terechtgekomen; Godefroi, H. Mensonides, Storm van 's Gravesande en Wybenga zijn naar links opgeschoven (al is Godefroi wel rechts blijven zitten). De dertig leden van de liberale Kamerclub stemmen consequent tegen de regering. De katholieken stemmen verdeeld, het Nijmeegse Kamerlid C.J.A. Heydenrijk zelfs letterlijk *fifty-fifty*. Zijn stem was doorslaggevend voor de val van het ministerie.⁴⁴

Zo was aan de belangrijkste voorwaarden voldaan: de zaal was al voor 1860 in twee blokken ingericht, alleen moesten de juiste mensen nog op de juiste plaats gaan zitten. Het politieke midden was verdwenen. Slechts de Amsterdammers De Bosch Kemper en M.J. Pijnappel zaten als twee eenzame 'concilianten' in de Kamer, maar stemden als het erop aankwam conservatief. Er was alleen één probleem: alle katholieken op een na zaten in 1864 nog links en die moesten dus eerst verhuizen. De katholieke koerswending begon na de pauselijke veroordeling van het liberalisme in 1864 en werd bevestigd door het bisschoppelijk mandement van 1868 tegen het openbaar onderwijs.⁴⁵ Vanaf 1866 werden steeds meer liberale katholieken vervangen door ultramontanen; in 1869 waren er nog maar vijf over. Voor hen braken moeilijke tijden aan. Moesten zij zich bij hun 'rechtse' geloofsgenoten scharen of trouw blijven aan hun oude liberale bondgenoten, met het risico niet meer herkozen te worden? Heydenrijk had in 1868 tegen het ministerie gestemd uit vrees voor 'reactie', maar was een tegenstander van de schoolwet. Op 27 mei 1871 meldde het *Venloosch Weekblad*, de krant van het ultramontaanse Kamerlid J.H.L. Haffmans: 'De heer Heydenrijk heeft zich van de linker zijde der zaal, waar de liberalen gezeten zijn, naar de rechter zijde verplaatst te midden zijner katholieke vrienden, die hem ook met open armen ontvangen hebben.' Een jaar eerder had Heydenrijk

in de Tweede Kamer zijn 'oversteek' toegelicht, toen hij met een politieke weerhaan vergeleken was: de liberale partij had zoveel illusies bij hem doen verdwijnen 'dat ik van gene zijde der zaal ben verhuisd naar deze', beter dan 'tusschen de conservatieve, de katholieke en de liberale partijen geklemd rakend' ginds te blijven zitten. De laatst overgebleven liberale katholiek Bieberstein hield het tien jaar langer vol, maar ook hij moest uiteindelijk eieren voor zijn geld kiezen.⁴⁶

Net als eerder de Aprilbeweging (1853) heeft ook de crisis van 1866-1868 een flinke impuls gegeven aan de partijvorming. De conservatieven leken erin te zullen slagen een landelijke organisatie op te bouwen met de oprichting van de Algemeene Kiesvereniging aan het eind van 1868. De AKV kende een verkiezingsprogramma, had leden in het hele land en ondersteunde de conservatieve kandidaten en kiesverenigingen in de districten. Om die reden is zij onlangs de eerste moderne partij genoemd.⁴⁷ De liberalen zaten ook niet stil. In september 1867 vormden zij een liberale Kamerledenvereniging en in april 1868 presideerde Thorbecke een liberaal diner in Amsterdam, waar op zijn voorstel een Centraal Comité voor de verkiezingen werd ingesteld als kiem voor een later op te richten Liberale Associatie. In 1869 slaagden de liberalen er eindelijk in een landelijk partijorgaan tot stand te brengen met de verschijning van *Het Vaderland*. Ook buiten de Kamer richtten zij nieuwe organisaties op. Het Anti-Dagbladzegel-Verbond (1867-1869) trad bewust op als een politieke pressiegroep, net als de Maatschappij tot Nut van den Javaan (1866-1877) en de Vereniging Volksonderwijs van 1866. Alledrie waren zij via persoonlijke banden gelieerd aan de liberale partij. De verkiezing van de thorbeckiaan W.H. Dullert tot Kamervoorzitter na de verkiezingen van 1869 was een demonstratie van de aaneensluiting en de meerderheid van de liberalen in de Kamer.⁴⁸

Conclusie

Tussen 1864 en 1869 moet de definitieve vorming van een linker- en een rechterzijde tot stand zijn gekomen. Aan drie voorwaarden was toen voldaan. Er bestond een zaalopstelling in twee blokken, het politieke centrum (de 'middenpartij') was verdwenen en de katholieken, die eerst met zijn allen links zaten, waren hun koerswending begonnen. Of men in een keer *en bloc* links en rechts is gaan zitten of terloops en druppelsgewijs weten we niet. Het eerste kon alleen na Kamerontbinding, want dan werd de hele Kamer vervangen; dat gebeurde in oktober 1866 en januari 1868. Er is alleen één probleem: elk primair bewijs ontbreekt. Geen enkele deelnemer of waarnemer heeft blijkbaar de moeite genomen de gebeurtenis te boekstaven. Misschien heeft zij wel nooit plaatsgevonden. In de *Handelingen* van de Tweede Kamer en in het Kameroverzicht van de NRC heb ik niets aangetroffen. Het wachten is dus op een toevalstreffer. Misschien is de tweedeling Links-Rechts het meest blijvende aandenken aan de crisis van

1866-1868 geweest, maar met het nieuwe Kamergebouw van Pi de Bruijn is ook dat geschiedenis geworden. Het is een curieuze paradox dat juist de socialistische oud-Kamervoorzitter A. Vondeling meteen bij aanvang van de nieuwbouwplannen een halfronde zaal schetste als uitdrukking van de Nederlandse coalitie- en overlegpolitiek en 'de cultuur van gesprek'. Kortom, het poldermodel.⁴⁹

J.H. von Santen, Instituut Geschiedenis Universiteit Utrecht, Kromme Nieuwe-gracht 66, 3512 HL Utrecht.

Noten

- 1 A., 'Een kijkje à vol d'oiseau achter en om de groene tafel', *Nederlandsch Magazijn, ter verspreiding van algemeene en nuttige kundigheden* no. 48 (1860) 377-382. Arnold Ising (1824-1898) was medeoprichter en redacteur van *De Nederlandsche Spectator* (1860). Over zijn auteurschap: Nop Maas, *De Nederlandsche Spectator. Schetsen uit het letterkundig leven van de tweede helft van de negentiende eeuw* (Utrecht-Antwerpen 1986) 17; J. Hemels en R. Vegt, *Het geïllustreerde tijdschrift in Nederland. Bron van kennis en vermaak, lust voor het oog* (2 dln.; Amsterdam 1993) I, 309-311.
- 2 J.A. de Bruyne, *Geschiedenis van Nederland in onzen tijd* (5 dln.; Schiedam 1891-1901); W.J. van Welderen Rengers, *Schets eener parlementaire geschiedenis van Nederland van 1849-1901* (4e dr.; 's-Gravenhage 1948); D. Hans, *Het Nederlandsche Parlement. Korte schets onzer Volksvertegenwoordiging* (Amsterdam 1911); P.J. Oud, *Honderd jaren. Een eeuw van staatkundige vormgeving in Nederland 1840-1940* (6e dr.; Amsterdam 1978); E. van Raalte, *Het Nederlandse parlement* (7e dr.; 's-Gravenhage 1991); H. Daalder, 'Politieke instellingen en politieke partijen' in: F.L. van Holthoorn ed., *De Nederlandse samenleving sinds 1815* (Assen-Maastricht 1985) 305-339. Volgens J.J. Huizinga, *J. Heemskerk Azn. (1818-1897). Conservatief zonder partij* (Harlingen 1973) 175, ging men in de jaren 1880 spreken van de 'rechterzijde'.
- 3 Rengers, *Schets*, 500: in 1874 trad het liberale kabinet-De Vries af, nadat 'de geheele rechterzijde', bijgestaan door acht liberalen, de censuswet had verworpen. Tot de rechterzijde rekent Rengers hier dus ook de conservatieven en niet uitsluitend de kerkelijke partijen.

- 4 C.W. de Vries, 'De strijd om het parlementaire stelsel, 1866-1886' in: *Algemene Geschiedenis der Nederlanden X* (Utrecht 1955) 88-201, aldaar 198; E.H. Kossmann, *De Lage Landen 1780-1940. Anderhalve eeuw Nederland en België* (Amsterdam-Brussel 1976) 221, 231, 258-259; Henk te Velde, 'Van grondwet tot grondwet. Oefenen met parlement, partij en schaalvergroting, 1848-1917' in: Remieg Aerts e.a., *Land van kleine gebaren. Een politieke geschiedenis van Nederland 1780-1990* (Nijmegen 1999) 97-175, aldaar 151; D.J. Elzinga en C. Wisse, *De parlementaire fracties* (Groningen 1988) 39-40; C.A. Tamse, 'De politieke ontwikkeling in Nederland 1874-1887' in: *Geschiedenis van het moderne Nederland. Politieke, economische en sociale ontwikkelingen* (Houten 1988) 228-244, aldaar 238.
- 5 J.C. Boogman, *Rondom 1848. De politieke ontwikkeling van Nederland 1840-1858* (Bussum 1978) 47-48 en 147-148; J.H. von Santen, 'De Amstelsociëteit: liberale organisatie in Nederland in de jaren 1846-1851' in: *Figuren en figuraties. Acht opstellen aangeboden aan J.C. Boogman* (Groningen 1979) 113-154; Idem, 'Een verstokt thorbeckiaan: mr. W.C.D. Olivier' in: E. Jonker en M. van Rossem ed., *Geschiedenis en cultuur. Achttien opstellen* ('s-Gravenhage 1990) 81-96.
- 6 C.W. de Vries, *De ongekende Thorbecke* (Amsterdam 1950) 186-187.
- 7 Theo Brinkel, 'Het verband tussen bouw en boodschap. Over architectuur en inrichting van parlementsgebouwen' in: Hans Righart ed., *De zachte kant van de politiek. Opstellen over politieke cultuur* ('s-Gravenhage 1990) 151-165. Over het Britse Lagerhuis: G. Campion, *An introduction to the procedure of the House of Commons* (2e dr.; Londen 1947); C. Ilbert, *Parliament: its history, constitution and practice* (Londen 1960); K.R. Mackenzie, *The English Parliament* (Harmondsworth 1965).
- 8 Ilbert, *Parliament*, 107.
- 9 Romney Sedgwick, *The House of Commons 1715-1754. The history of Parliament VII* (2 dln.; Londen 1970) I, 2.
- 10 Marcel Gauchet, 'La droite et la gauche' in: Pierre Nora ed., *Les lieux de mémoire III, Les France I, Conflits et partages* (Parijs 1992) 394-467; Patrick Brasart, *Paroles de la Révolution. Les assemblées parlementaires 1789-1794* (z.p. 1989) bevat afbeeldingen en reglementen van de vergaderingen en een 'parlementaire topografie' (240-241).
- 11 B.J.B. Buchez en P.C. Roux, *Histoire parlementaire de la Révolution Française ou Journal des assemblées nationales depuis 1789 jusqu'en 1815* (Parijs 1834-1838) II, 349; Brasart, *Paroles*, 228, 240-241.
- 12 Gauchet, 'La droite et la gauche', 394 beeldt een zaalplattegrond van 1818-1819 af; Bernhard Mönch, *Der politische Wortschatz der französischen Restauration in Parlament und Presse* (Bonn 1960) 54-58.
- 13 Luzac aan Thorbecke, 15-10-1836, in: G.J. Hooykaas ed., *De briefwisseling van J.R. Thorbecke III, 1836-1840* ('s-Gravenhage 1988) 9; A. Pierson ed., *Willem de Clercq naar zijn dagboek* (2e dr.; Haarlem 1888) II, 271; J.A.O. Eskes, 'Het Nederlandse beeld van politieke partijen tussen 1813 en 1848', *Jaarboek 1991 Documentatiecentrum Nederlandse Politieke Partijen* (Groningen 1992) 62-83, aldaar 72; S. Vissering, *Herinneringen. Tweede bundel. Politische vertoogen* (Amsterdam 1863) 102; *Handelingen van de Tweede Kamer der Staten-Generaal 1867-1868*, 54 (2-3-1868). Hierna afgekort als *HTK*. Voor Kuyper: Rienk Janssens, *De opbouw van de Antirevolutionaire Partij 1850-1888* (Hilversum 2001) 240. A. Winkler Prins, *Geïllustreerde Encyclopaedie* (2e dr.; Rotterdam 1884-1888) X, 227: 'De linker zijde noemt men in parlementaire taal de geheele liberale partij, terwijl men de conservatieve partij met den naam van rechter zijde bestempelt.' Van kerkelijke partijen is hier geen sprake en de rechterzijde heeft geen eigen lemma.
- 14 Helmut Kramer, *Fractionsbindungen in den deutschen Volksvertretungen 1819-1849* (Berlijn 1968); Manfred Botzenhart, *Deutscher Parlamentarismus in der Revolutionszeit 1848-1850. Handbuch der Geschichte des deutschen Parlamentarismus* (Düsseldorf 1977).
- 15 Günther Grünthal, *Parlamentarismus in Preussen 1848/49-1857/58. Preussischer Konstitutionalismus – Parlament und Regierung in der Reaktionsära*. Handbuch der Geschichte des deutschen Parlamentarismus (Düsseldorf 1982) 388-389; citaat uit *Kladderadatsch* (4-2-1855): 405. De katholieken noemden zich in 1859 *Fraktion des Zentrums* naar hun zitplaats; P.J.M. de Coninck, *Een les uit Pruisen. Nederland en de Kulturkampf, 1870-1880* (Leiden 1998) 66.

- 16 *Verslag der Handelingen van de Staten-Generaal gedurende de vergadering van 1814-1815*. J.J.F. Noordziek ed. ('s-Gravenhage 1889) 1-4; W.F. Prins, 'De Restauratie 1814-1848' in: S.J. Fockema Andreae en H. Hardenberg ed., *500 jaren Staten-Generaal in de Nederlanden* (Assen 1964) 170-208, aldaar 171; J.G. Pippel, *Het reglement van orde van de Tweede Kamer der Staten-Generaal. Zijn geschiedenis en toepassing* (3e dr.; 's-Gravenhage 1950) 126.
- 17 *Reglement van 1796* in G.W. Bannier, *Grondwetten van Nederland* (Zwolle 1936) 24. Volgens het *Dagverhaal der Handelingen van de Nationale Vergadering* (9 dln.; 's-Gravenhage 1796-1798) I, 3-4, werden bij de opening de volksvertegenwoordigers een voor een 'door den Hofmeester Ockerse afgehaald en binnen gelaten, terwijl een der Deurwaarders met ene Bus aan de balie stond, waar uit elk het nommer zijner zitplaats trok, zijnde deeze zitplaatsen in de Vergadering ordenlijk gemerkt van No 1 tot No 124, ingevolge welke trekking zitting genomen, en daarmede de stemlijst voor de eerste veertien dagen bepaald werd'. L.G.A. Schlichting, *Rechts en links* (Nijmegen-Utrecht 1953) 6, verwijst naar de Franse grondwet van 1795.
- 18 Cursivering van mij (JHvS). *Reglement van 1815 in HTK 1815-1816*, Bijlagen, 4; J.L.W. de Geer, *Antecedenten. Staten-Generaal (Tweede Kamer 1815-1837)* ('s-Gravenhage 1837) 120; Pippel, *Het reglement van orde*, 1.
- 19 Luzac: zie noot 13; *Briefwisseling Thorbecke IV*, 275; J.C. Boogman, 'De Britse gezant Lord Napier over de Nederlandse volksvertegenwoordiging (in 1860)', *Bijdragen en mededelingen van het Historisch Genootschap* 71 (1957) 186-211, aldaar 207. In België kozen na 1831 de afgevaardigden zelf hun zitplaatsen; Jean Stengers, 'L'origine de la "droite" et de la "gauche" dans la vie politique belge au XIXe siècles' in: *Docendo discimus: Liber amicorum Romain Van Eenoo* (2 dln.; Gent 1999) 675-696.
- 20 D.J. Elzinga, *De politieke partij en het constitutionele recht* (Nijmegen 1982) 48-49; Elzinga en Wisse, *De parlementaire fracties*; Van Raalte, *Het Nederlandse parlement*, 181-189.
- 21 Over de 'Club': W. Wintgens, *Politieke nabetrachting 1848-1885* ('s-Gravenhage 1886) 8; De Bruyne, *Geschiedenis I*, 24; G.A.M. Beekelaar, *Rond grondwetsherziening en herstel der hiërarchie. De Hollandse katholieke jongeren 1847-1852* (Hilversum-Antwerpen 1964) 195; 'Het dagboek van Jan Freerks Zijlker'. W.J. Formsma ed., *Groningse Volksalmanak voor het jaar 1948*, 83-221, aldaar 157; Anemaet aan Thorbecke, 31-8 en 1-9-1855, Algemeen Rijksarchief 's-Gravenhage (ARA), Thorbecke, 66. Critici: J. de Bosch Kempér, *Handleiding tot de kennis van het Nederlandsche staatsregt en staatsbestuur* (2e dr.; Amsterdam 1865) 537; G.W. Vreede, *Een twintigjarige strijd* (Utrecht 1869) 34-35; J. Heemskerk Az., *De praktijk onzer grondwet* (Utrecht 1881) I, 141.
- 22 G. Taal, *Liberalen en Radicals in Nederland, 1872-1901* (Den Haag 1980) 60; Elzinga en Wisse, *De parlementaire fracties*, 40-42.
- 23 Ik dank mevrouw Tonny Michels en de Stafdienst Communicatie van de Tweede Kamer voor inlichtingen en afbeeldingen, deels te vinden in de brochures *Afscheid van een tijdperk* (1992) en *De Tweede Kamer: geschiedenis en gebouwen* (1996).
- 24 Verkleind afgebeeld in: N.C.F. van Sas en H. te Velde ed., *De eeuw van de Grondwet. Grondwet en politiek in Nederland, 1798-1917* (Deventer 1998) 132. Zie ook de afbeelding op pp. 116-117 van dit nummer van *De Negentiende Eeuw*. Volgens A. Ising, *Het Binnenhof in plaat en schrift* ('s-Gravenhage 1879) 26, stonden er nog in 1850 banken naast het gestoelte van de voorzitter.
- 25 In de Eerste Kamer, die na 1848 door de Provinciale Staten werd gekozen, zat men ook willekeurig door elkaar en niet per provincie. Zie de afbeelding in: A. Postma ed., *Aan deze zijde van het Binnenhof. Gedenkboek ter gelegenheid van het 175-jarig bestaan van de Eerste Kamer der Staten-Generaal* ('s-Gravenhage 1990) 182.
- 26 Notulen 1847-1876 en Stukken 1851-1912 van de Commissie voor Huishoudelijke aangelegenheden, ARA, Tweede Kamer 1815-1945, 3243 en 3247; Instructies voor griffier en bodes 1842-1888, Reglementen van Orde 1842-1919 en Stukken betreffende het kamergebouw 1846-1881, ARA, Tweede Kamer 1815-1945, 3408-3410. Onderzoek in de particuliere archieven van griffier D. Veegens en de commissieleden Luzac, Gevers van Endegeest en Mackay leverde evenmin iets op.
- 27 Thomas von der Dunk maakte mij attent op dit project. Rengers, *Schets*, 292 en 313; De

- Bruyne, *Geschiedenis* III, 119-127; J.P. Duyverman, '1813', *Tijdschrift voor overheidsadministratie* 906 (1963) 214-217; J. Schiferli, 'Een "nationaal gedenkteken voor november 1813" (Den Haag, 1863-1869)', *Nederlands Kunsthistorisch Jaarboek* 34 (1983) 73-131, aldaar 75-76; G. Hoogewoud, 'Herstel en plannen' in: R.J. van Pelt en M.E. Tiethoff-Splithoff ed., *Het Binnenhof: van grafelijke residentie tot regeringscentrum* (Dieren 1984) 153-180, aldaar 163-166; Corjan van der Peet en Guido Steenmeyer, *De Rijksbouwmeesters* (Rotterdam 1995) 110-113.
- 28 HTK 6-4-1865; W. Wintgens, *Redevoeringen in de Tweede Kamer der Staten-Generaal* (1883-1884) ('s-Gravenhage 1884) 98 en 103-107; J.R. Thorbecke, *Parlementaire redevoeringen* (Deventer 1856-1870) IV, 3-17 en V, 700-704. In het tekeningenarchief van de Rijksgebouwendienst (ARA, RGD, 456-466) bevinden zich de belangrijkste ontwerpen met halfcirkelvorm.
- 29 Mr. H. van A., *Herinneringen van vroeger en later leeftijd, en aan gedenkwaardige land- en tijdgenooten* (Tiel 1884) 228-229; D. van Eck, *Memoires van een enfant terrible. Politieke herinneringen van de Zeeuwse liberale afgevaardigde Mr. Daniël van Eck aan vijfendertig jaar Kamerlidmaatschap 1849-1888*. C.A. Tamse ed. Archief uitgegeven door het Koninklijk Zeeuwsch Genootschap der Wetenschappen 1975, 111 en 118.
- 30 Sagittarius, *Parlementaire portretten. De aftredende helft van de Tweede Kamer der Staten-Generaal* (Amsterdam 1869) 21, 33, 84. Voor het auteurschap: J.I. van Doorninck, *Vermomde en naamloze schrijvers opgespoord op het gebied der Nederlandsche en Vlaamsche letteren* (Leiden 1883-1885; herdruk Amsterdam 1970) 545-546; de gangbare toeschrijving aan de parlementaire journalist G. Belinfante en de Kamerstenograaf J.C. van Lier is minder overtuigend. Men leze het hyperbolische portret dat Jonckbloet van zichzelf geeft.
- 31 Lavater Jr., *Politieke photographien van de aftredende leden der Tweede Kamer* (Sneek 1879) 16-17, 25, 22-24. De auteur geeft van ten minste vijftien Kamerleden de zitplaatsen.
- 32 Castoretpollux, *In de Tweede Kamer. Portretten* (Sneek 1881) 193 en 187. Herhaaldelijk lezen we daar dat een lid zich een plaats koos. De Roo van Alderwerelt schreef 8 februari 1868 aan Thorbecke dat De Bosch Kemper 'reeds eene plaats in de Kamer genomen heeft. Zoo zegt mij de heer Jonckbloet, die zich eene andere plaats uitkoos'. Met dank aan G.J. Hooykaas.
- 33 Frans Netscher, *Uit ons parlement. Portretten en schetsen uit de Eerste- en Tweede Kamer* (Amsterdam z.j.) 60-61; Idem, *In en om de Tweede Kamer. Parlementaire portretten en schetsen* (Amsterdam 1889) 207 en 152.
- 34 Arnold Ising, *In de Kamers der Staten-Generaal. Herinneringen en indrukken 1850-1886* ('s-Gravenhage 1892) 92 en 161; J.W.H. Rutgers van Rozenburg deed in 1881 'van de hoogste banken ter linkerzij' aanvallen op 'de Heeren aan de overzijde', de clericalen.
- 35 W.J. van Welderen Rengers, 'Levensbericht van Mr. J. Heemskerk Az', *Levensberichten van de Maatschappij der Nederlandsche Letterkunde 1897-1898*, 242-289, aldaar 254; Huizinga, *Heemskerk*, 40; De Bosch Kemper, *Handleiding*, 538.
- 36 *Briefwisseling Thorbecke* VI, 523.
- 37 Gemeentearchief Amsterdam, 394: familiearchief Boissevain, 172 (met dank aan Eveline Koolhaas). Bosscha was minister van Hervormde Eeredienst in de ministeries-Rochussen (1858-1860) en Van Hall (1860-1861).
- 38 HTK 1869-1870, 326; S. van Houten, *Vijfentwintig jaar in de Kamer* (4 dln.; Haarlem 1903-1915) I, 60; J.T. Buys memoreert dit in zijn *Gids*-artikel 'Een woordenrijk parlement' van januari 1870; *Studiën over staatkunde en staatsrecht*. W.H. de Beaufort en A.R. Arntzenius ed. (2 dln.; Arnhem 1894-1895) I, 349-376, aldaar 356.
- 39 Ising, *Het Binnenhof*, 27.
- 40 Ron de Jong, *Van standspolitiek naar partijloyaliteit. Verkiezingen voor de Tweede Kamer 1848-1887* (Hilversum 1999).
- 41 Buys, 'De conservatieve partij' in: *Studiën* I, 317-348. In september 1869 spreekt Buys voor het eerst van 'de rechterzijde, dat wil zeggen de zijde der klerikalen'. De conservatieven rekent hij er blijkbaar niet onder; aldaar, 346. Mackay, die in april 1868 als formateur optrad, noteerde dat Heemskerk niet zonder slag of stoot wilde wijken 'voor een kabinet dat op de linkerzijde steunt en de geheele rechterzijde als één man tegen zich zal hebben';

- J.P. Duyverman, *Uit de geheime dagboeken van Aeneas Mackay. Dienaar des Konings 1806-1876* (Houten 1987) 152. De Bosch Kemper had in de Kamer een 'ministerie van de linkerzijde' geen verbetering genoemd: *HTK* 1867-1868, 45 (2-3-1868).
- 42 W. Bevaart, *De Nederlandse defensie (1839-1874)* (Hilversum 1993).
- 43 Van Houten, *Vijfentwintig jaar* I, 38 en II, 170; Geertsema aan Tellegen 12-8-1867, ARA, Tellegen, 148; P. van Schilfgaarde, 'De liberale politiek in de laatste jaren van Thorbecke', *Bijdragen en mededelingen van het Historisch Genootschap* 75 (1961) 115-146, aldaar 136; C.W. Opzoomer, *Losse Bladen. Eerste Deel. Staat. Recht. Maatschappij* ('s-Gravenhage 1886) 475.
- 44 De vier stemmingen zijn: 1-3-1867 begroting van Buitenlandse Zaken met 41 tegen 31 aangenomen; 26-11-1867 begroting Buitenlandse Zaken 36-38 verworpen; 23-3-1868 motie-Blussé 39-34 (aangenomen); 28-4-1868 begroting Buitenlandse Zaken 35-37 (verworpen). Anders dan De Jong, *Standspolitiek*, 129, heb ik de motie-Keuchenius er niet in betrokken. Van de katholieke leden stemt precies de helft voor, de andere helft tegen het ministerie. Heydenrijck stemde in 1867 voor de regering, maar in 1868 met de oppositie. De ledenlijst van de liberale Kamerclub is te vinden in Van Eck, *Memoires*, 142.
- 45 Ron de Jong, 'Eene schifting van bokken en schapen. Enkele achtergronden en gevolgen van de conservatief-katholieke successen in Breda rond 1870', *Noordbrabants Historisch Jaarboek* 8 (1991) 115-154; Idem, 'Conservatieven en katholieken tijdens het kabinet-Van Zuylen-Heemskerk, 1866-1868', *Jaarboek van het Katholiek Documentatiecentrum* 25 (1995) 7-26.
- 46 Heydenrijck in *HTK* 1869-1870, 1477 (19-5-1870). Vriendelijke mededeling van drs. E. Lemmens (Maastricht). De meer dan tachtigjarige Bieberstein had steeds links gezeten, maar was 'voor weinige maanden tot zijn geloofsbroeders overgelopen', aldus Lavater Jr. in 1879; *Politieke fotografien*, 31-33.
- 47 Ron de Jong, 'De Algemeene Kiesvereeniging, 1868-1875. De eerste politieke partij van Nederland', *Jaarboek 1999 Documentatiecentrum Nederlandse Politieke Partijen* (Groningen 2000) 240-250.
- 48 Van Eck, *Memoires*, 142; Opzoomer, *Losse bladen*, 475-476; J.M.J.H. Hemels, *Op de bres voor de pers. De strijd voor de klassieke persvrijheid* (Assen 1969); Maartje Janse, *De geschiedenis van de 'Maatschappij tot Nut van den Javaan' 1866-1877*. Utrechtse Historische Cahiers 20 (1999) nr. 3/4; De Coninck, *Een les uit Pruisen*, 248-249; Rengers, *Schets*, 427.
- 49 Jan Rutten, *Rijksgebouwen. Nieuwbouw Tweede Kamer* (z.p., z.j. [1992]) 20. Het programma en de opdracht waren van 1979. Ook de CDA'er Brinkel ziet in de halve cirkel een 'symbolische afrekening met de polarisatiegedachte'; Brinkel, 'Het verband tussen bouw en boodschap', 163.